
Marinka BAKULA ANĐELIĆ
Dražen KOVAČEVIĆ

ŽIVI SMO!

Proučavanje socijalnog djelovanja neodvojivo je od povijesnih trenutaka u kojima je planirano i provedeno. Spašavanje hercegovačke djece tijekom Prvog svjetskog rata velika je socijalna akcija, koju je potaknuo i provodio fra Didak Buntić. Pripremana je i provedena prema svim pravilima i etičkim načelima socijalnog rada, uz poštivanje dostojanstva i uvažavanje ljudskih prava djece, njihovih obitelji i obitelji koje su ih udomile. Obuhvaćala je velik broj sudionika, izravnih korisnika i organizatora. Prema podacima *Središnjeg zemaljskog odbora za zaštitu obitelji mobiliziranih i u ratu poginulih vojnika iz kraljevine Hrvatske i Slavonije*, bilo je u Hrvatskoj dana 20. VIII. 1918. godine zbrinuto 12.270 djece iz Bosne i Hercegovine (Stanje ferijalnih kolonija..., 1918.), dok drugi autori smatraju da se radi o 17.000 djece (Nikić, 1995.). Razlike se pripisuju smještanju djece bez znanja i organizacije Središnjeg zemaljskog odbora, o čemu svjedoči i pismo fra Didaka Buntića Josipu Šiloviću 1917. godine: *Predviđao sam, ali se nijesam nadao, da će tako brzo biti; naime da će djeca svoju braću, sestre pa će i roditelje s vremenom sebi privući prije nego roditelji djecu, a to je gotova stvar. Onaj naime broj, što je s transportom otišao, ne pokazuje ni blizu pravi broj Hercegovaca u Slavoniji. Neprestano odlaze na poziv njihovih gazda privatno. A ionako je sada promet između Hercegovine i Srijema veoma živ kraj svih zapreka* (Knezović, 1938., 40-43).

PRIPREMA AKCIJE

U stalnom kontaktu sa svojim sunarodnjacima, fra Didak Buntić imao je dobar i podroban uvid u njihove potrebe i probleme s kojima se svakodnevno susreću te je izrazito dobro predviđao posljedice koje neizbježno slijede ako pomoć izostane (Knezović, 1938., Nikić, 2000., Nikić,

2004.). Spašavanje stanovništva koje je umiralo od gladi, ponajprije djece, kao najugroženijeg, ali i najvažnijeg dijela populacije za održavanje vitalnosti naroda, postalo mu je primarni problem. Iz pisama koje je pravodobno i stalno upućivao mjerodavnim i odgovornim predstavnicima vlasti, prije svega generalu Sarkotiću i mostarskom okružnom predstojniku, uočava se dobro poznavanje uzroka gladi i drugih socijalnih problema koji su u prvom redu imali političku pozadinu (Knezović, 1938., Nikić, 2000., Nikić, 2004.).

Ispravno predviđajući da službene institucije Bosne i Hercegovine nisu u stanju pružiti odgovarajuću pomoć stanovništvu, obraćao se svojim prijateljima i poznanicima u Hrvatskoj. Svojom odlučnošću uspio je pokrenuti i okupiti Središnji zemaljski odbor, fratre u Hercegovini, vlasti u Sarajevu, vlasti u slavonskim i baranjskim kotarevima i općinama, župne urede, učitelje i sve raspoložive socijalne potencijale. Dok je uvjeravao mjerodavne u Hrvatskoj da poduzmu akciju primanja djece na prehranu, pokretao je i druge aktivnosti za otklanjanje ili ublaživanje gladi u Hercegovini. Tako je npr. otvorio prvu kuhinju za siromahe u Širokom Brijegu, što su ubrzo učinili i mnogi drugi fratri (Nikić, 2004.).

Jedan od preživjelih sudionika, Nikola Marijanović, stanje u Hercegovini opisuje: *Zadnjih dana pred put više nismo jeli kuhani smrdljivi kazalac (kozlac), jer se čuvao stoci, koja je također, zbog suše, bila na izdisaju. Majke su skidale, prvo, zelenu koru s kostjela, pa zatim strugale onu bijelu u posude. To je izgledalo kao bijelo brašno. Zatim su to malo sušile, pa kuhale u vodi. Bilo je gorko, ali smo jeli. Isprva nisi osjećao ništa loše, ali za nekoliko sati počinjali su grčevi u stomaku. Djeca su vriskala od bola. Činilo ti se kao da te nečija ruka stišće u stomaku do boli. Strah od te hrane bio je toliki da se, čini mi se, ni puta u nepoznato nismo plašili. Rekli su nam da tamo kuda idemo ima dosta hrane, pa čak i mesa, koga već mjesecima nismo ni okusili. Iz nas su stršile oštre kosti i sva su se rebra jasno isticala na tijelu. Mogao si ih lako prebrojati. Glad je pratila nenasnošna žeđ te smo, često, samo nju osjećali. Bili smo malaksali i kretali se nekako usporeno...* (Svjedočanstva o egzodusu, 2007., 101).

Fra Didak Buntić, u tadašnjim ratnim uvjetima, u vrlo kratkom roku, tisuće je djece odveo u Slavoniju i našao one koji će ih prihvatiti. Iako je za pripremu roditelja i djece na odlazak u udomiteljske obitelji bilo vrlo malo vremena, prema raspoloživim izvorima sve je proteklo u okviru očekivanoga. Inzistiranje na potpunim evidencijama bilo je zbog kontrole nad svim fazama akcije. Svi konvoji djece kretali su s određene lokacije, najčešće iz franjevač-

kog samostana u Mostaru i bila su točno određena mjesta stajanja i odmaranja. Pratnju su činili predstavnici organizatora, s jasnim popisom zaduženja i ovlasti. Zemaljska vlada davala je besplatan prijevoz vlakovima i organizirala prehranu djece na putu (Boras, 1918., Džamonja, 1917., Mandić, 1917., Marinčić, 1917, Marković, 1918., Sladović, 1917.a, Sladović, 1917.b, Smoljan, 1917.).

Svjedočenje 1971. godine, sudionika Blage Oreča, rođenog 1905. godine u Posuškom Gracu, lapidarno opisuje organizaciju: *Bilo je to 1917. godine... Na Gracu bio pra Mirko. On jednom govorio: Doć će pra Didak i pisat će dicu za Slavoniju. Našli su im tamo za priranu. Doša on jedne nedilje. Ev' vako se narod okupio. One žene viču: Daj moje, daj moje... Jedna grupa otišla. Ja nisam bio u njoj. Drugi put i mene mater upisala. Iskupili se mi na Vraniću. Auto s gozdenim točkovim odveze nas u Mostar. Skupili se mi na stanici. Ono plače, ono više... A bila su među nami dvojica pratara cilu noć. Kad se ujutro svanulo, svarilo nam griza za doručak. Pra Bazilije Senjak bio je u mom vagonu i na nas pazio. U Sarajevu doša' pra Didak. Onda sam ga vidio. U Sarajevu nam dalo ručak. Bilo dice iz cile Ercegovine. Metnulo nas u teretne vagone. Na Brodu nam opet dalo jist. U Osijeku bio s nama pra Bazilije. Mene rasporedilo u općinu Brizovu. Došli iz sela ljudi i kola. Ja i Marijan Čolin (Oreč) određeni u jedno selo, Martince (Svjedočanstva o egzodusu, 2007., 104).*

PRAVILA ZA DJECU TIJEKOM BORAVKA NA PREHRANI U SLAVONIJI

Posebnu pozornost teorije i metodologije socijalnog rada zavređuje organizacija brige i nadzora nad djecom tijekom boravka kod udomitelja i pravila kojih su se morali pridržavati udomitelji. Pravila i dužnosti onih koji su preuzeli brigu o djeci bila su ustrojena dokumentima pravne zaštite interesa i integriteta djece, a koja su aktualna i u današnje vrijeme.

Udomitelji su bili dužni *starati se* o njima kao o vlastitoj djeci, ne *praviti razlike* između smještene djece i ostalih ukućana, biti strpljivi u procesu prilagodbe, paziti na prehranu i osobnu higijenu te ih adekvatno odijevati, davati im nakon nastave i obveza u crkvi poslove koji su adekvatni njihovom *tjelesnom i duševnom razvoju*. Postupanje prema djeci trebalo je biti *ljupko i ozbiljno*, a ne grubo, osorno ili da ih *razmaze*. Udomitelji su posebno upozoreni da djeci ne predbacuju njihov jadan položaj u domovini jer bi nedolično postupanje udomitelja prema djeci *narod-*

ni dušmani zloupotrijebili na našu štetu. Djeca su imala besplatnu zdravstvenu zaštitu, za što je bio zadužen kotarski liječnik, a u slučaju teže i ozbiljnije bolesti, kao i u smrtnim slučajevima, bili su dužni obavijestiti roditelje i Središnji zemaljski odbor. I postupak prekida smještaja bio je podrobno propisan. U postupku prekida smještaja bio je mjerodavan Središnji zemaljski odbor. Udomitelji su bili dužni skrbiti se o djeci dok od Središnjeg zemaljskog odbora ne dobiju sporazum za povratak djece njihovim kućama. Kad im se roditelji samoinicijativno pismeno obrate sa zahtjevom za prekidom smještaja, dužni su obavijestiti Središnji zemaljski odbor koji će se pobrinuti o povratku djece. Ako sami roditelji ili osobe koje su ovlastili dođu po svoju djecu, trebaju im predati dijete ako za to imaju pismeno odobrenje odbora koji je djecu uputio na prehranu (Krajačić, 1921.).

Da bi se ova pravila što uspješnije provodila, Središnji zemaljski odbor određuje pravila i dužnosti za oblasne odbore koji su djecu primili na prehranu. Njima kao pomoć u radu trebaju poslužiti mjesni odbori koji su za svako školsko područje osnovani banskom naredbom br. 2921 od 18.7.1917. godine (Naredba bana..., 1917.). Oblasni odbori bili su dužni voditi popise smještene djece i nadzirati ih. Posebice su trebali skrbiti o njihovom zdravstvenom stanju, o redovitom pohađanju nastave ako su bili školski obveznici, o adekvatnom odijevanju, o održavanju kontakta sa svojim obiteljima, odnosno djeca su barem jednom tjedno trebala pisati pismo roditeljima, o pravodobnoj dojavi svake promjene boravišta. Mjesni odbori trebali su imenovati po jednog povjerenika na desetero djece koji je obvezan barem jednom tjedno povjerenu djecu obići te na mjesečnim sjednicama odbora izvijestiti o svojim opažanjima. Osobitu pozornost trebaju obratiti na duševno, moralno i tjelesno stanje djece. Mjesni su odbori o izvješćima povjerenika bili dužni obavijestiti Središnji zemaljski odbor. Pravilnikom je dana i široka lepeza odgojnih mjera, od blagog ukoravanja i opomene djece koja se ne mogu adaptirati, do povratka kući ako ne mogu prihvatiti razdvojenost, ali u suradnji sa Središnjim zemaljskim odborom. Također se daju upute o osobito obzirnom i blagom postupanju prema djeci koja čeznu za domom. U eventualnim slučajevima samovoljnog napuštanja udomiteljske obitelji mjesni su odbori bili dužni brzojavno ili telefonski obavijestiti Središnji zemaljski odbor (Krajačić, 1921.).

O upućivanju udomitelja i organizatora na ova pravila svjedoči i iskustvo Nikole Marjanovića (Pažin), koji navodi da se po njihovom dolasku u Slavoniju fra Didak

obratio narodu i rekao im je *da mogu uzeti djece koliko žele, ali da su djeca gladna, te da nam ne smiju odmah dati puno hrane, jer dugo nismo jeli. Više puta po malo, govorio je. Najbolje mrsne vode od kuhanja. Tek treći dan, ako djeca budu dobrog zdravlja, neka se dobro najedu. Govorio im je i to da djecu ne mogu birati, već uzimati redom kako izlazimo iz te prostorije. To je bio i razlogom što smo uvedeni u tu veliku prostoriju, kako se ne bi birali samo odrasli, oni koji bi mogli nešto i korisnog raditi. Taj svećenik... je još rekao da mi možemo raditi ono što i ostala seoska djeca rade. Pomoći oko kuće, čuvati svinje ili kupiti želude (plod hrasta) po šumi, ali ništa previše i ništa napornog. Djeca se ne smiju prisiljavati na rad. Naročito je naglašavao da se djeca trebaju odgajati u vjeri, dakle moliti u jutro i večer te nedjeljom ići na misu. Oni će roditelje djece obavijestiti kod koga su im djeca, kako bi ih mogli vratiti. Kada u Hercegovini prođe glad, njihovi roditelji će doći po djecu. Roditelji imaju pravo vratiti djecu kada god žele. Dijelili su nas redom, kako je na koga došao red. Onaj koji bi nas uzimao prišao bi i izjavio koliko djece želi primiti. Tada su izvodili one koji su bili na redu. Vodilo se računa da, ako je to moguće, braća i sestre budu zajedno. Ako, pak, nije govorili su svećenici tim ljudima da pokažu djeci gdje su mu ostala braća i sestre. Naročito se vodilo računa da se ne razdvajaju veća od manje djece, kako bi bila pod nadzorom. Čini mi se da je svaki udomitelj dobio i neke pisane upute... Siguran sam, pak, da je sve popisivano i da su se neki papiri potpisivali... (Svjedočanstva o egzodusu, 2007., 102).*

Prema dogovoru Središnjeg odbora za ratnu siročad u Zagrebu s bosanskom vladom i franjevačkim Starješinstvom u Mostaru, početkom 1918. godine u Vukovar je upućen franjevac čija je obveza bila obilaziti smještenu djecu i brinuti se o njihovom odgoju (Knezović, 1938.). Budući da su na prehranu smještana djeca različitih vjeroispovijesti, organizator i pokretačka snaga, fra Didak Buntić, u tim ratnim vremenima vodio je brigu da im se osiguraju potrebni uvjeti. Tako je npr. uspio da se za muslimansku djecu otvori internat u Vinkovcima, gdje se mogu prema svojim vjerskim propisima hraniti i školovati (Krajačić, 1921.). Visoka zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu je za školovanje i nadzor muslimanske djece financirala, uz kuhare, mualime i učitelje (Sladović, 1917.c).

Ako se u nekim zapisima i spominju kritike o organizaciji i propustima, uglavnom se odnose na žaljenje što nije više djece premješteno iz Hercegovine te prigovore zbog upućivanja starijih djevojaka koje su u opasnosti da ih netko *iskoristi* (Nikić, 2004.).

POVRATAK DJECE KUĆI

Povratak djece koji je vodila *Oblasna državna zaštita djece* također je bio dobro pripremljen. Njezini službenici su obilazeći djecu navodili da je 90% djece izrazito zadovoljno uvjetima svog smještaja i da se nije željelo vratiti kući te da su se mnoga skrivala i bježala pred njima (Krajačić, 1921.). Prioriteti povratka napravljeni su uvažavajući etička načela. Vraćala su se djeca iz područja koja nije okupirala talijanska vojska. Prvo su se vraćala djeca koja su imala oba roditelja živa, zatim ona koja su imala jednog, a zatim siročad, i to samo ona koja su imala skrbnike. Za siročad koja nisu imala skrbnike preporuka je bila da ostanu kod dotadašnjih hranitelja, gdje bi se školovala za različita, uglavnom zanatska zvanja. Ako se djeca nisu mogla dalje školovati zbog nepismenosti, ostala bi raditi na poljoprivrednom imanju kod udomitelja. Pri tome bi u obiteljima koje nemaju vlastitu djecu bilo smješteno jedno dijete, a ako udomitelji imaju dijete, onda bi se u obzir uzimao spol djeteta. Kod obitelji koje imaju muško dijete, bilo bi smješteno žensko i obratno (Krajačić, 1921.).

Prema službenim podacima, kući se do 20. VIII. 1918. godine vratilo 9.451 dijete, a 2.819 je ostalo u Slavoniji (Stanje ferijalnih kolonija..., 1918.). No i ove brojke moramo uzeti okvirno jer je stvaran broj djece smještene u Hrvatskoj bio znatno veći te možemo pretpostaviti da ih je najvjerojatnije i veći broj ostao. Tako je npr. samo iz Ružića u lipnju 1919. godine u Slavoniji bilo smješteno još 87-ero djece (Nikić, 1995.). Nakon organiziranog povratka u Hercegovinu 1918., 1919. i 1920. godine prestaje praćenje djece, kako onih koji su ostali u Slavoniji, tako i onih koji su se vratili u svoje domove.

DALJNJA SUDBINA DJECE

U nastavku ovoga rada pokušali smo istražiti životni put djece nakon dolaska u novu socijalnu sredinu. S obzirom na dulji vremenski odmak od same socijalne akcije, kao izvor podataka koristili smo dostupnu dokumentaciju, novinske članke, osobne isprave i dokumente. Najvjerođostojnije i najznačajnije podatke dobili smo izravnim razgovorima s članovima obitelji, prije svega s njihovom djecom, braćom, sestrama, unucima i drugim članovima obitelji.

Jedan od preživjelih, Ante Pandžić s Humca, 1971. godine opisuje svoje životno iskustvo: *To nije bio život. Jeli smo sve što smo mogli naći zelena. Ništa nije više davalo zeleni žar očima. Gulili smo kljenovu koru, tukli je i od nje*

mijesili kruh. Bili smo kao kost i koža. Još je groznije bilo gledati iz dana u dan djecu i starice kako izdišu. Čuli su se samo leleci: zalijte nam usta vodom ili kišom... (Nikić, 2004., 501.). Njegova izjava: *Ja sam živ i to je moj govor o fra Didaku Buntiću* najizravnije opisuje veličinu akcije spašavanja hercegovačke djece (Nikić, 1995., 6.). I druga djeca su se s poštovanjem sjećala fra Didaka i boravka u Slavoniji. Povodom spomena na desetogodišnjicu smrti fra Didaka Buntića, 1932. godine, svojim dopisom iz Slavonkog Broda devet osoba, Stjepan Macan i Augustin Macan iz Mamića, Marijan Logović, Andrija Šimić i Stjepan Božić iz Konjica, Kata Šimić i Jerko Šimić iz Dragičine, Jerko Šimić iz Gruda te Đuro Bilić iz Humac-Lisice zahvaljuju i mole se za fra Didaka Buntića zato što ih je 1917. godine kao djecu otpremio u Slavoniju *da ostanu živi* (Glas iz ravne Slavonije, 1932.).

No, sama posljedica akcije dovođenja hercegovačke i bosanske djece na prehranu, u tada takozvane prekosavske krajeve, za Slavoniju i Hercegovinu nije dalje istraživana. Fra Didak Buntić još je 1917. godine u pismu Šiloviću bio svjestan posljedica: *To će biti bez sumnje od zamašnih i nedoglednih posljedica za čitav naš narod... Ta su djeca doduše, mogu već reći, za nas izgubljena, ali nijesu izgubljena za hrvatski narod, i zato ćemo taj gubitak i onako prenapučenih naših krajeva rado podnijeti, a i manjak lako nadoknaditi... Hrvatski patriot blagosivat će njekoć ovu bijedu, jer je ona faktično provela jedinstvo našega naroda i naših pokrajina* (Knezović, 1938., 40-43).

Prema dostupnim podacima, postoje neka pojedinačna svjedočanstva. Mnoga djeca nakon povratka u Hercegovinu ostala su u vezi sa svojim starateljima i hraniteljima. Jedan od njih, fra Rajko Radišić (1978., 186), navodi: *Na rastanku su me lijepo opremili i nadarili, a i kasnije me kao đaka pomagali. Na taj su način Slavonci pokazali pravu velikodušnost i kršćansku ljubav prema ostaloj hrvatskoj braći koja su u teškim ratnim danima živjela u najtežoj oskudici i bijedi. Kao učenik četvrtoga razreda gimnazije pohodio sam ih i kod njih ostao sve dane božićnih praznika. Oni su se tomu radovali, kao što sam se ja radovala onda kad sam u njihovoj kući našao dovoljno kruha i spoznao da ne ću više gladovati.*

Djeca koja su ostala u Slavoniji, slala su svojim obiteljima pomoć u žitu i drugim namirnicama, kao i Slavonci obiteljima djece koja su kod njih bila na prehrani (Nikić, 2004.).

Primarna obitelj

Joza je kćerka oca Stipana i majke Ane, rođene Bušić, rođena 1906. godine u Sovićima (Grude) kao drugo od četvero djece. Najstarija sestra Kata Spajić sa suprugom i četvero djece živjela je u Grudama. Brat Jerko sa suprugom Kačalom ostao je u obiteljskoj kući u Sovićima. O njima se do smrti brinuo nećak iz očeve loze, Dominik Bošnjak, koji i danas živi sa svojom obitelji u toj kući u kojoj je otvorio stomatološku ordinaciju. Najmlađi brat Franjo od svoje četrnaeste godine živi u Osijeku.

Odlazak i život u Slavoniji

Joza je prema odluci roditelja u siječnju 1918. krenula u velikoj koloni djece s fra Didakom Buntićem iz Sovića u Osijek. Po dolasku u Osijek djeca su bila smještena u veliku dvoranu u centru grada. Potencijalni udomitelji dolazili su po djecu, a preostala djeca odlazila su u grupama u druga mjesta Slavonije i Baranje. Joza je među posjetiteljima uočila ženu plave kose što do tada nije nikada vidjela. Pristupila joj je i rekla da je *lipa*. Žena je bila začuđena njezinim imenom, jer je ime Joza u Slavoniji u pravilu muško ime. Kako je imala izrazito tamne plave oči upitala je hoće li biti njezina kćerka Ljubica. Joza je spremno prihvatila ponudu i od tada se u svim dokumentima vodila kao Ljubica Bošnjak iako službeno nije pokrenula postupak promjene imena.

Od tada je živjela u obitelji Antuna i Marije Hrzić u veoma povoljnim materijalnim i socijalnim uvjetima. Antun je bio pravnik i radio je kao upravitelj grada Osijeka, a Marija je bila domaćica. Živjeli su u kući u starom dijelu grada i imali kompletnu poslugu. Antuna i Mariju je zvala ocem i majkom, a oni su je smatrali svojim jedinim djetetom. Ljubica je ulaskom u obitelj Hrzić krenula u školu jer je iz Hercegovine došla nepismena. Završila je građansku srednju školu i ondašnju trgovačku akademiju. Zaposlila se u Poglavarstvu Osijeka kao pisarica, gdje je radila do udaje, početkom tridesetih godina XX. stoljeća. Nakon dvije godine od njezina dolaska u Osijek, majka je iz Hercegovine doputovala kako bi je vratila kući. Ljubica nije prihvaćala povratak, kao ni udomiteljica Marija. Nakon duljeg dogovaranja i pregovaranja majka je prihvatila Ljubičinu odluku da ostane u Osijeku i vratila se sama u Hercegovinu. Ljubica je kasnije u svoju obitelj prihvatila najmlađeg brata Franju koji je u Osijek došao nakon

završene osnovne škole. Omogućila mu je školovanje za majstora strojobravarara, a kasnije mu je pomogla završiti dodatnu pedagošku naobrazbu. Radio je kao nastavnik u obrtničkoj školi. Udovac je, bez djece, a već nekoliko godina živi u domu umirovljenika. Bio je izrazito blizak s Ljubicom i njezinom obitelji.

Vlastita obitelj

Bračni par Hrzić Ljubici je osigurao dostojnu opremu i novac za udaju. Udala se za Franju Kollera, bogatog i uspješnog osječkog obrtnika. Bila je domaćica i pomagala suprugu u vođenju posla. Istodobno se brinula o teško bolesnoj, nepokretnoj svekrvi. Imali su skladan brak i uspješan obrt. Rano je ostala udovica jer je suprug 1953. godine umro od posljedica infarkta. Rodila je jedno dijete, 1932. godine, kćerku Vjekoslavu Koller Bestvina. Vjekoslava sa suprugom Vladimirom Bestvinom živi u Osijeku. Sada su u mirovini, a radili su kao diplomirani inženjeri kemije u Saponiji, na rukovodećim mjestima. Imaju dva odrasla sina koji žive sa svojim obiteljima. Stariji sin, Mladen Bestvina (1959.), sa suprugom Isabelle i djecom Majom i Tomom živi u SAD-u, a mlađi, Nenad Bestvina (1963.), sa suprugom Darijom i djecom Ivanom i Tinom u Osijeku. Ljubica je u dobrim i skladnim odnosima do smrti živjela sa kćerkom i njezinom obitelji.

Cijelo je vrijeme održavala vezu s Hercegovinom. Trudila se tu vezu prenijeti na kćerku i njezinu obitelj. Na različite načine redovito je pomagala svojoj obitelji u Hercegovini, slala je pakete hrane, novac te ih prihvaćala kad god je bilo potrebno u svoju obitelj. Nije išla u Hercegovinu zbog teškoća tijekom Drugog svjetskog rata i nakon njega. Početkom pedesetih godina XX. stoljeća spremala se na put. Na svoju žalost, nije uspjela zateći majku živu. Prema sjećanju kćerke Vjekoslave, to je iznimno teško podnijela i činilo joj se da se nikada nije oporavila od tuge što se nije uspjela zbližiti i ujedno oprostiti od majke Ane.

Umrla je od posljedica infarkta u 63. godini života, a godinu dana nakon nje umrla je i njezina druga majka, Marija, od tuge za svojom jedinom kćerkom.

(Podatke je dala kćerka Vjekoslava Koller Bestvina, zet Vladimir Bestvina i brat Franjo Bošnjak, a dobiveni su i uvidom u osobnu dokumentaciju i izvatke iz dnevnog tiska.)

Primarna obitelj

Nikola je sin Mate i majke Mare, rođene Ostojić. Rođen je 1902. godine u Cernu (Ljubuški) u obitelji sa šestoro djece. U rodnoj kući u Cernu danas živi sin najstarijeg brata sa svojom obitelji. Potomci braće i sestara žive u nekoliko različitih država, ali se redovito u godišnjim obiteljskim prigodama nalaze u rodnoj kući svojih predaka u Cernu.

Odlazak i život u Slavoniji

Nikola je imao nešto drugačiji put u Slavoniju od druge djece. Za uobičajenog čuvanja stoke podalje od kuće primijetio je neobičnu kolonu djece u pratnji nekoliko fratara. U kontaktu s djecom saznao je da odlaze na *dohranu* u Slavoniju i Baranju. Budući da je bio na rubu iznemoglosti od gladi, u trenutku je donio odluku da se priključi koloni. Tek po dolasku na odredište (okolina Zemuna) fratri su uočili *prekobrojnog* dječaka. Nakon kratkog vijećanja prihvatili su njegovu želju da ostane i dijeli sudbinu druge djece, ali su istodobno pokrenuli proceduru obavještavanja njegove obitelji.

Proveo je nekoliko mjeseci s grupom dječaka na jednom salašu obavljajući fizičke poslove. Bili su u stalnom kontaktu s fratrom zaduženim za njihovu grupu, a nakon što su mu se požalili na uvjete rada, osigurao im je premeštaj u Bapsku. Nikola je nekoliko godina bio u obitelji Mate Kovačića, radeći na poljoprivredi za stan i hranu. Nije se uključivao u obrazovni proces, ali je s vršnjacima naučio slova. Iako je bio u dobrim odnosima s gazdom i njegovom djecom, nije pristao dalje raditi samo za stan i hranu, pa je opet preko svećenika došao u Cernu, u obitelj Antuna i France Pečić. S obitelji Kovačić održavao je dobre veze, a tijekom Domovinskog rata njegov sin je pružio utočište djeci i unucima Mate Kovačića.

Antun i Franca Pečić nisu imali djece, pa su rado prihvatili Nikolu u svoj dom, ali i kao pomoć u obrađivanju velikoga poljoprivrednog imanja. Antun je bio bogat seljak, zbog iznimnog ugleda izabran za *crkvenog tutora*. Nakon mnogih iskušenja koja mu je Antun priredio, potpuno je zadobio povjerenje obitelji Pečić te je Nikola ubrzo preuzeo kompletnu brigu o imanju.

Vlastita obitelj

Obitelj Pečić u svemu ga je podržavala pa je zdušno prihvatila i izbor njegove buduće supruge Mande, rođ. Kumburić, iz Cerne. Vjenčali su se 1930. godine. Nekoli-

ko mjeseci prije vjenčanja obitelj Pečić ga je službeno posinila, što je značilo da ih nasljeđuje u pravima i obvezama poput vlastitog sina. Prethodno su službenim putem tražili pristanak roditelja i tek nakon njihove pismene suglasnosti potpisali su dokument. Svoje prezimenu Sušac dodao je novo prezime, Pečić. Živio je sa svojom obitelji u Antunovoj kući i brinuo se za njega i Francu do njihove smrti.

U braku s Mandom imao je kćeri Janju i Francu te sina Antuna. Starija kćerka, Janja Licht, podigla je obiteljsku kuću do roditeljske. Do mirovine radila je kao zdravstvena tehničarka u Domu zdravlja u Županji. Ima dvoje djece, Marinu i Mirka. Oboje su oženjeni i s obiteljima žive u Cerni. Kći Franca je do smrti 2006. godine živjela u Vinkovcima sa suprugom i dvije kćerke, Marijom i Slavicom. Nikola je živio sa sinom Antunom (1939.), njegovom suprugom Lidijom (1948.) i unučadi Jasnom (1969.) i Hrvojem (1972.). Antun je desetak godina u mirovini, a imao je brijlačnicu. Supruga Lidija zaposlena je kao službenica u mjesnoj pošti. Unuka Jasna živi i radi u Zagrebu kao profesor matematike, a unuk Hrvoje, inženjer prometa, sa suprugom živi u Vinkovcima.

Nikola je bio omiljen u selu, pomagao je svima u većim i važnijim radovima, a također su ga ljudi konzultirali pri donošenju bitnih odluka.

Bio je u stalnom kontaktu sa svojom rodbinom u Hercegovini i trudio se da svojoj djeci prenese ljubav i razumijevanje za svoj rodni kraj. Neposredno prije smrti sa suprugom je obišao svu rodbinu i članove obitelji i na neki način se oprostio od svih. Umro je 1986. od infarkta, a supruga desetak godina kasnije.

(Podatke je dao sin Antun i snaha Lidija, a korišteni su osobni dokumenti i obiteljske fotografije.)

Nikola Pažin (1906.–2000.)

Primarna obitelj

Nikola je sin Grgin i Anin, rođen u selu Hodovu (Ljuga), općina Stolac. Treće je po redu od četvero djece. Najstarija je bila sestra Vida, zatim brat Pero i najmlađa sestra Mara. Obje sestre su veći dio života provele u Slavoniji jer su se tamo rano udale. Brat Pero je poginuo u Drugom svjetskom ratu, a njegova trogodišnja kćerka Marica ostala je živjeti s Nikolom.

Odlazak i život u Slavoniji

Nikola je sa sestrom Vidom kao desetogodišnjak krenuo preko Čapljine prema Vinkovcima. S njima su na *do-*

branu krenula još mnoga djeca iz okolice i rođak Božo, koji je neposredno po dolasku u Slavoniju preminuo nakon obilnog obroka. On i sestra dodijeljeni su obitelji u kojoj su proveli nekoliko, po njihovu sjećanju, *idiličnih godina* iako su radili težačke poslove. Udomitelji su imali odraslu djecu tako da su nakon njihove smrti Nikola i sestra gotovo prekinuli vezu s članovima udomiteljske obitelji. Radio je kao poljoprivrednik, ali je uspio završiti dva razreda škole. Bio je sretan zbog obilja hrane, a posao nije doživljavao napornim.

Majka je nakon par godina došla po njega i sestru i vratila ih u Hercegovinu, gdje se situacija u međuvremenu poboljšala. Nikola se tijekom svog života vrlo često pričom i sjećanjem *vraćao* u Slavoniju, a s obzirom na to da su obje sestre živjele u Slavoniji, tako je živjela i ta neraskidiva veza.

Vlastita obitelj

Početkom Drugog svjetskog rata sklopio je brak s Anđom Lončar, koja je zbog rata otišla u Slavoniju te od gladi i bolesti ubrzo umrla. Sahranio ju je i s bratovom kćerkom Maricom vratio se kući. Sklopio je drugi brak 1946., s Maricom (1912.–2002.), s kojom je imao četvero djece, Antu, Mirjanu, Peru i Srećka. Najmlađi sin Srećko preminuo je kao malo dijete od posljedica upale pluća. Ante (1947.) je sa suprugom Marom ostao živjeti u rodnom mjestu. Imaju tri sina i dvije kćeri. Bavio se zidarskim poslom. Kći Mirjana Krtalić (1949.) s obitelji živi u Mostaru. Radila je u tvornici aluminijske, a sada je nezaposlena. Ima dvije odrasle kćerke. Pero Marjanović (1950.) profesor je geotehnike i računarstva na mostarskom sveučilištu. Oženjen je Marijom, rođ. Pažin (1960.), domaćicom. Imaju troje djece, Marijanu Pažin, koja je završila informatiku, udana je i ima dvoje djece, Suzanu Čorić, nezaposlenu pravnicu čiji je sin Tihomir učenik prvog razreda gimnazije. Nikolina djeca sa svojim obiteljima međusobno su čvrsto povezana i u stalnom kontaktu jedni s drugima.

Nikola je preminuo 2000. godine u svojoj rodnoj kući i u krugu svoje obitelji.

(Podatke je dao sin Pero Marjanović iz Mostara.)

Ivan Šimić – Jojić (1908.–2000.)

Primarna obitelj

Ivan je sin oca Joze i majke Ive, rođen u Sovićima. Imao je još četiri sestre, Anđu, Janju, Matiju i Ivu. Jedino

je živa sestra Iva Boban, koja stanuje u Bobanovoj Dragi, ali zbog starosti i bolesti ne može komunicirati.

Marinka BAKULA ANĐELIĆ
Dražen KOVAČEVIĆ
ŽIVI SMO!

Odlazak i život u Slavoniji

Otac Jozo bio je na ratištu, te ga je majka dala na *dobranu* u Slavoniju. Išao je 1917. godine preko Mostara, najprije u Kešince, a potom je ostao u Mikanovcima u obitelji Josipa Veslimara. Udomitelj je bio bogati veleposjednik bez djece, koji se brinuo za nećakinju Reziku. Planirao je zadržati Ivana i kasnije udati Reziku za njega. Ivan je bio dobro primljen u obitelji i bio je pošteđen težih poslova. Nekoliko mjeseci po dolasku slučajno je saznao da je u selu njegova rođakinja, čija mu je prisutnost znatno olakšala prilagodbu.

Otac je nakon povratka s ratišta otišao po Ivana u Mikanovce, čvrsto odlučivši vratiti ga kući. Ivan se neko vrijeme skrivao jer nije želio kući zbog sjećanja na glad i teške uvijete života. Po povratku kući radio je s ocem na poljoprivredi.

Vlastita obitelj

Mlad se oženio i u tom braku dobio kćerku Milu (1934.), rođenu s iskrivljenim kukom. Supruga je ubrzo preminula, pa se sam brinuo o kćerki. Drugi brak sklopio je 1940. godine s Anđom (1912.–1997.). Imala je izvanbračnog sina Stipu koji je živio s njezinom braćom u Vituzu, a umro je iste godine kad i majka. Mila je živjela s njima u obitelji, a kasnije je otišla ujaku, udala se i imala šestero djece:

Miroslav (1944.), umirovljeni je učitelj, a posljednjih godina radio je u policiji. Sa suprugom Natašom živi u Mostaru. Imaju troje djece, Dađu, Vanju i Bojana. Ljubica Vokić (1946.) u braku je bez djece. Bila je dugo u Njemačkoj, a sada živi u Sovićima. Manda Prlić (1948.) živi u Sovićima sa suprugom, sinovima Mariom, Petrom i Tomom te kćerima Marijanom i Anom. Bavila se uzgojem duhana. Mladen (1955.) živi također u Sovićima, vozač je autobusa, oženjen, ima troje djece, Andreu, Daria i Anđelku. Iva Đerek (1956.) živi u Vinjanima Donjim, udana je i ima četvero djece: Korneliju, Sandu, Nikolinu i Nikolu. Godinama je radila u Njemačkoj. Ivan (1958.) je ostao u rodnoj kući, u zajednici s pokojnim ocem i majkom. Električar je i sada je zaposlen u Njemačkoj. Oženio je Mariju, rođ. Jukić (1961.), iz Prološca, koja radi kao konobarica u selu. Imaju četvero djece, Ivana, Jelenu, Marinu i Matu.

Ivan je posljednjih godina života bio teško bolestan, slomljenoga kuka i oslabljena vida od posljedica možda-

noga udara. No prema kazivanju svih ukućana, bio je dobar i brižan prema svima. Rado je pričao o svom putu u Slavoniju, osobito u posljednjim danima, koje je proveo u krevetu. U Slavoniju je išao u svakoj prilici, često kao sezonski radnik. Nakon smrti udomitelja Veslimara nije išao u Mikanovce niti održavao kontakt s njihovim nasljednicima.

(Podatke su dali unuka Jelena i snaha Marija Šimić iz Sovića.)

Jozo Vrljić (1909.–1985.)

Primarna obitelj

Jozo Vrljić, sin Ivana i Anice rođ. Palac, rođen je 11. II. 1909. godine u Grudama, u zaselku Tolići. Njegov otac imao je dvije supruge koje su umrle vrlo mlade. U prvom braku imao je sinove Jozu i Juru. Iz drugog braka imao je sina Franu, kojem je nakon svoje smrti u poznim godinama ostavio imanje u Hercegovini.

Odlazak i život u Slavoniji

U Beravce je došao 1917. godine. Pomagao je udomiteljskoj obitelji u poljoprivrednim poslovima, a najčešće je čuvao svinje. Nije pohađao školu, ali se znao potpisati. Kod udomiteljske obitelji bio je do ženidbe 1939. godine. Njegov vršnjak, sin udomiteljske obitelji, održavao je kontakte s Jozom Vrljićem. Kad bi poslom ili na *vašar* (sajam) dolazio u Donje Andrijevice, uvijek je navratio.

Vlastita obitelj

U Donje Andrijevice 1938. godine doseljava se iz Gruda Jure Zorić, s obitelji (žena Matija, sinovi Ivan i Mile, kćeri Križa i Anđa). Kćer Križa, rođena je 14. V. 1916. godine. Nije se mogla *obiknuti* na život u Slavoniji (nije imala društvo) te se vraća u Hercegovinu, stricu Stjepanu u Ružiće. Jozo Vrljić odlazi po nju u Hercegovinu te se vjenčaju početkom 1939. godine. Jure Zorić kćeri daje u miraz dio svog imanja u Donjim Andrijevcima, na kojemu Jozo i Križa grade kuću. I udomitelji su opremili Jozu. Dali su mu, između ostaloga, perine, pokrivače i druge kućne potreštine. U braku je rođeno pet kćeri, Kata (1939.), Ljubica (1940.), Ana (1942.), Ružica (1944., umrla u dobi od tri mjeseca) i Nada (1945. godine, umrla u petoj godini). Tijekom Drugog svjetskog rata bio je u domobranima, a *pred frontom* bježao je sa svojim konjima i kolima.

Održavao je kontakte s obitelji, odnosno odlazio je u Hercegovinu, a i njegovi su dolazili k njemu. Mlađi brat Jure s obitelji se doselio nakon Drugog svjetskog rata u Donje Andrijevice. Jozo mu je dao komad svog *numera* te je napravio kuću do njega. Jozo se odijevao po šokački, nosio je *reklju*, prsluk s ogledalcima, *rajtozne*, šešire. Bavio se poljoprivredom, imao je oko 7 jutara zemlje, konje, kravu, svinje i perad. Bio je vrijedan i mnoge je stvari znao napraviti. Imao je *hoblbank* te bi zimi pravio alatke ili *kola*. Hercegovackim obiteljima (Zorić, Šimić, Šimunović, Tolić, Zovak itd.), doseljenima u Donje Andrijevice, pomagao je. Mnogima je napravio krovista kuća. Bio je vrstan majstor u svinjokoljama te su ga mnogi zvali, tako da je cijelu sezonu svinjokolja provodio pomažući drugima. Također je bio poznat kao osoba koja je vješto vodila svatovske običaje. Svoje usluge nikada nije naplaćivao.

Jozo Vrljić nije imao običaj govoriti o svom dolasku u Slavoniju. Kćeri su se udale i odselile te nemaju puno saznanja o njegovu dolasku u Slavoniju. Umro je 22. XI. 1985. godine u Donjim Andrijevcima.

(Podatke su dale kćeri Kata Bago iz Popovače i Ljubica Kalac iz Rijeke, a korišteni su i osobni dokumenti i fotografije.)

Anđa Veočić r. Miloš (1904.–1981.)

Primarna obitelj

Anđa je rođena u Sovićima kod Gruda u poljoprivredničkoj obitelji koja je imala šestero djece. Sestre Matija i Jaka zajedno su s njom otišle 1917. u Slavoniju, dok su sestre Joza i Iva te brat Tadija ostali u Hercegovini. Tadija, koji je umro ubrzo nakon Anđe, sa svojom je obitelji ostao živjeti u rodnoj kući. Imao je sina Milu, starog oko 70 godina, koji se bavio poljoprivredom, a sada živi sa sinom Ivanom u rodnoj kući. Mile je imao desetero djece, koja imaju vlastite obitelji i žive izvan rodnog mjesta. Sestre Iva i Joza davno su preminule. Živjele su u Hercegovini s vlastitim obiteljima, a njihova djeca i unuci uglavnom su u Hercegovini. Sestra Matija se nakon dolaska u Slavoniju ubrzo udala. Živjela je u Osijeku sa suprugom Tomom Vukušićem i imala je jednu kćerku. Umrula je neposredno nakon Anđe. Njezina kćerka, pok. Evica, imala je dvije kćeri, koje sa svojim obiteljima žive u Slavonskom Brodu i Zagrebu. Sestra Jaka najvjerojatnije se vratila u Hercegovinu.

Odlazak i život u Slavoniji

Anda je sa sestrama došla u Beravce i odmah je dodijeljena na službu Iliji i Ani Vukasović. Druge dvije njezine sestre otišle su na različite lokacije. Radila je na imanju za stan i hranu sve do svoje dvadesete godine, kad se udala iz Vukasovićeve kuće. Nije išla u školu i bila je nepismena. Bila je prema onome što je kasnije pričala unuci, zadovoljna u toj obitelji, u dobrim odnosima s gazdom, njegovom ženom i njihovim sinom Ilijom. S Ilijom i njegovom obitelji ostala je u prijateljskom odnosu do svoje smrti. Doživljavala ga je kao brata, a takve relacije su zadržale i njihove obitelji.

Vlastita obitelj

Udala se za dvadesetak godina starijeg udovca Šimu Veočića iz Beravaca. Šima nije imao djece iz prvog braka. Bavio se poljoprivredom na malom imanju. Jedino dijete, sina Ivana, dobili su 1926. godine. Sin je završio osnovnu školu i cijeli se život bavio poljoprivredom. Kad je imao osam godina, Anda je ostala udovica. Dobro se nosila s muškim poslovima, za koje je imala i fizičke predispozicije. Živjela je od nadnica i *kirijašenja*, vjerojatno je bila jedina žena u široj okolici koja se bavila tim poslom. Bila je, prema sjećanju unuke i njezine obitelji, uvijek vedra i nasmijana, zbog čega su je svi u selu i okolici pozivali rado u društvo. Bila je *reduša* u svatovima i glavna kuharica, plesačica i domaćica. Nakon suprugove smrti nije se udavala niti živjela u izvanbračnoj zajednici. Živjela je u zajedničkom domaćinstvu sa sinom i njegovom obitelji. Sin je oženio 1948. godine Mariju Dorić iz sela. Anda je do smrti živjela s njima u istom domaćinstvu i brinula se za cijelu obitelj. Po mišljenju unuke, Anda je bila prava gazdarica, prirodni autoritet, što je uvažavala i njezina majka. Nakon 15 godina braka sin i snaha dobili su kćerku Ankicu (1963.), o kojoj se Anda najviše brinula i s kojom je bila najbliskija.

Redovito je bila u vezi s obitelji u Hercegovini, osobito s bratom, čak više nego sa sestrama u Slavoniji. S njom je u Hercegovinu redovito išao sin i unuka Ankica. Nakon njezine smrti nisu više išli, ali je rodbina povremeno dolazila k njima. Prema sjećanju unuke Ankice, Anda nije imala kontakte s roditeljima, odnosno misli da su rano umrli. Anda Veočić umrla je 1981. godine u krugu obitelji. Sin i snaha umrli su desetak godina poslije.

(Podatke je dala unuka Ankica Japarić iz Podvinja kod Slavanskog Broda.)

Smještanje hercegovačke djece u udomiteljske obitelji na prehranu tijekom Prvog svjetskog rata imalo je dvojaku ulogu. Spašeni su njihovi životi i omogućeno je preživljavanje onih koji su ostali u Hercegovini. Dolazak hercegovačke djece u Slavoniju i socijalne posljedice koje je izazvao, nisu odgovarajuće praćene. Iako su opisi ovih nekoliko slučajeva nedostatni za cjelovitu analizu, nalazimo neka zajednička obilježja i poveznice koje vjerojatno možemo pripisati i velikom broju djece o čijoj sudbini nemamo saznanja.

U ovim primjerima, u očima potomaka, uspješna adaptacija na nove životne situacije i uvjete glavno je obilježje, ali i strategija preživljavanja. Otpor povratku u Hercegovinu nakon boravka u novoj sredini istaknula je većina intervjuiranih. Vjekoslava Koller Bestvina o majci kaže: *Kad je rat završio, majka je došla po moju majku Ljubicu. Moja mama je počela plakati i onda ju je otac (Hržić) pitao da li bi htjela ostati. Rekla je da bi* (Marić, 2008.). Snaha Marija Šimić o Ivanu Šimiću navodi: *Kad je doša otac po nj, skriva se da ga ne odvede* (Marić, 2008.).

U opisanim primjerima uočava se sposobnost brzog i samostalnog donošenja odluka djece koja su kasnije, kao odrasle osobe, imala dobru kontrolu vlastitoga života. Antun Sušac Peičić, videći kolonu djece, trenutačno je donio odluku da krene s njima i tako si odredio životni put. *Priključio se djeci da mu roditelji nisu ni znali*, kaže sin Antun (Marić, 2008.). Ljubica Bošnjak odlučila je o svojoj budućnosti odmah po dolasku u Osijek. Kćer Vjekoslava Koller Bestvina govori: *Moja je majka gledala i ugledala gospođu sa šeširom, nju je to jako impresioniralo, nije odvajala pogled od nje. Gospođa se vratila do nje i pitala je da li bi pošla s njom. Rekla je da bi* (Marić, 2008.).

Hercegovci su bili prihvaćeni u svojoj sredini, isticali su se poštenjem, marljivim radom i nesebičnim pomaganjem drugim osobama. Antun Sušac Peičić o svome ocu kaže: *Kad je stari Peičić uvidio da je moj otac pošten i da dobro radi, odlučio ga je posiniti* (Marić, 2008.). Anka Japarić o svojoj baki Anđi Veočić govori kao o osobi koja je znala tkati za cijelo selo, koja je bila domaćica u svim svadbama, a ravnopravno s muškarcima je kirijašila i tako preživljavala, ali i pomagala drugima. Kćeri Kata Bago i Ljubica Kalac za oca Jozu Vrljića kažu da je mnogima pomagao u gradnji kuća, u svinjokolji, u svatovima, a svoje usluge nije naplaćivao.

Dirljiva je povezanost s rodnim krajem kod većine djece, ali i ljubav prema novom zavičaju. Tu povezanost

prenosili su na svoju djecu. Oni koji su se vratili, nikada nisu zaboravili Slavoniju. Snaha Marija o Ivanu Šimiću kaže: *Uvik je spominja Slavoniju* (Marić, 2008.) Kćerka Vjekoslava navodi: *Moja je majka imala stalnu vezu s Hercegovinom. Nikada nije promijenila prezime, ostala je Bošnjak* (Marić, 2008.). *Moj otac se nije htio odreći prezimena Sušac koje je u stvari pravo naše prezime, a ja sam nastavio i s prezimenom Peičić iz poštovanja prema ljudima koji su mog oca prihvatili... Pitao sam ga ima li možda želju da ga sahranimo u Cernu (Hercegovina), a on je rekao da je svoje najbolje proveo ovdje* (Antun Peičić, prema Marić, 2008.). Unuka Anka Japarić o Anđi Veočić navodi: *Imala je želju da odem i da vidim Hercegovinu. Vodili su me svima i svatko me široke ruke dočeka* (Marić, 2008.).

Dolazak djece promijenio je socijalnu i kulturološku sliku Slavonije, ali i Hercegovine. Trajna posljedica te socijalne intervencije jest povezanost ovih dviju različitih, ali ujedno i vrlo sličnih sredina.

Iako akcija spašavanja hercegovačke djece zahtijeva daljnja znanstvena istraživanja kojima bi se obuhvatilo cjelovito poimanje njezine uloge u povijesti hrvatskoga naroda, potrebna su i daljnja proučavanja organizacije i tijeka ovoga povijesnoga i socijalnoga djelovanja u okviru praktičnog i znanstvenog unapređivanja metodologije i teorije socijalnog rada.

LITERATURA I IZVORI

BORAS, J. (1918.), Četvrto putovanje hercegovačke djece u Slavoniju i Hrvatsku, *Kršćanska obitelj*, 19 (1): 7-9.

DŽAMONJA, Gj. (1917.), Dobročiniteljima naše djece, *Narodna zaštita*, 1 (12-13): 7.

...Glas iz ravne Slavonije (1932.), *Narodna sloboda*, 14 (5): 3.

KNEZOVIĆ, O. (1938.), *Život i rad fra Didaka Buntića*, Zagreb.

KRAJAČIĆ, LJ. (ur.) (1921.), *Spomenspis na spasavanje istarske, bosansko-hercegovačke i dalmatinske djece za vrijeme svjetskoga rata*, Zagreb, Naklada Narodne zaštite Saveza dobrotvornih društava.

MANDIĆ, D. (1917.), Putovanje hercegovačke djece u Hrvatsku (Put druge skupine), *Kršćanska obitelj*, 18 (11): 223-226.

MARIĆ, A. (režiser i autor), (2008.), *Didak* (dokumentarni film), Zagreb, Proizvodnja HTV.

MARINČIĆ, I. (1917.), Putovanje hercegovačke djece u Hrvatsku (Putovanje treće skupine), *Kršćanska obitelj*, 18 (12): 246-250.

MARKOVIĆ, S. (1918.), Medju hercegovačkom djecom u Slavoniji, *Kršćanska obitelj*, 19 (3): 40-44.

...Naredba bana Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od 18. 7. 1917. br. 2921. Pr. o uređenju zaštite porodica mobilizovanih i u ratu poginulih vojnika iz kraljevina Hrvatske i Slavonije, *Narodna zaštita*, 1 (4-5): 12.

NIKIĆ, A. (1995.), *Godine gladi. Povijesni prikaz spasavanja Hercegovačke sirotinje (1916.-1919.)*, pretisak izdanja iz 1974., Mostar-Veljaci, Franjevačka knjižnica-Franjevački arhiv Mostar.

NIKIĆ, A. (2000.), *Fra Didakova skrb za Hercegovinu (dokumenti)*, Mostar, Franjevačka knjižnica i arhiv u Mostaru.

NIKIĆ, A. (2004.), *Fra Didak Buntić – hrvatski i crkveni velikan*, Mostar, Andrijina knjižnica.

RADIŠIĆ, R. (1978.), Moja sjećanja na fra Didaka Buntića, u: D. Ćorić (ur.), *Fra Didak Buntić – Spomenica o 60. obljetnici spasavanja gladne djece iz Hercegovine* (str. 185-186), Zagreb – Mostar, Kršćanska sadašnjost – Provincijalat hercegovačke franjevačke provincije.

SLADOVIĆ, E. (1917.a), Put hercegovačke djece u Hrvatsku, *Narodna zaštita*, 1 (12-13): 8-10.

SLADOVIĆ, E. (1917.b), Putovanje pete ferijalne kolonije hercegovačke djece u Hrvatsku, *Narodna zaštita*, 1 (22-23): 8-10.

SLADOVIĆ, E. (1917.c), Putovanje šeste ferijalne kolonije bosanske i hercegovačke djece u Hrvatsku, *Narodna zaštita*, 1 (24-26): 5.

SMOLJAN, B. (1917.), Hercegovačka djeca u Slavoniji, *Kršćanska obitelj*, 18 (9-10): 194-196.

Marinka BAKULA ANĐELIĆ
Dražen KOVAČEVIĆ
Živi smo!

...Stanje ferijalnih kolonija siromašne ratničke djece iz
gladu ugroženih zemalja (1918.), *Narodna zaštita*, 2 (4-6):
147-148.

...Svjedočanstva o egzodusu (2007.), *Glasilo dana fra
Didaka Buntića*, 2 (2): 100-105.